

РОЛЬ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій як невід'ємної складової урбанізаційних процесів південноукраїнського регіону 1861-1904 рр. Простежено, як активність і масштаби суспільного життя відрізнялись як у населених пунктах Південної України із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), так і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, «економічними функціями», чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення.

Ключові слова: суспільне життя, урбанізаційні процеси, Південна Україна.

Статья посвящена анализу социальных конфликтов, общественного движения, общественных организаций как неотъемлемой составляющей урбанизационных процессов южноукраинского региона 1861-1904 гг. Прослежено, как активность и масштабы общественной жизни отличались как в населенных пунктах Южной Украины с различным статусом (в городских и негородских поселениях), так и в самих официальных городах, что в определенной степени коррелируется с их административным статусом, «экономическими функциями», численностью и соотношением социальных страт населения.

Ключевые слова: общественная жизнь, урбанизационные процессы, Южная Украина.

The article is devoted to the analysis of social conflicts, social movement, public organizations as the inalienable constituent of urbanization processes of the Southern Ukrainian region in 1861-1904. It is traced, how the activity and the extent of social life differed as in settlements of the South of Ukraine with different status (in both urban and non-urban settlements), as in the official cities, that in certain degree were correlated with their administrative status, «economic functions», number and relation of social strata of the population.

Key words: a public life, urbanization processes, Southern Ukraine.

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є аспектом урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., якому в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже «пошук ключів» до витоків соціальних потрясінь 1905-1907, 1917 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Данієля Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть в тих дослідженнях, чий об'єкт дуже далекий від історії революції [4, с. 222].

Утім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських

організацій) як невід'ємної складової урбанізаційних процесів, які без аналізу цієї складової залишаються малозрозумілими. Існування ж розлогої історіографії позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху, діяльності громадських організацій в міських поселеннях у порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В. І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним «авангардом» класу, і на такій наведеній ним же статистиці: «Якщо в звичайний час (1895-1904) кількість стачок в містах втричі перевищує кількість їх в селах, то

відсоткове відношення кількості стачок до кількості закладів в 4½ рази більше в містах, ніж у селах» [18, с. 6–7].

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. В цю концепцію вписується і бачення взаємозв'язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О. С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само «примусово», як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж «більшість передових країн», Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його «базову» соціальну нестабільність, породивши «вибухонебезпечні» маргінальні страхи в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилось протиставленим селу і економічно, і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилось вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі «антитрадиційних прозахідних схем». По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі – і проти міста, яке ламало устої традиційного селянського життя [21, с. 54–57].

При всій несхожості, а багато в чому – і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільних рухів, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо пливу міста на характер суспільного життя, Георг Теккер прийшов до висновку, що «любов до громадянської свободи, може, і є сильнішою і постійнішою в селах», а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, тим не менш закон і порядок у них більше піддані ризику, оскільки інтрига і честолюбство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду [6, с. 3]. З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливають те, що в містах різноманіття занять, інтересів і думок у містах призводить до обміну ними, що веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. «Міське життя, може, і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії

або антагонізму». Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника «між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл» [6, с. 431].

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов'язаними з відмінностями конкретно-історичних обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу життя міст Сполучених Штатів фактично того ж періоду, можна прикласти і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотами традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст, порівнянно із селами, простежується як тенденція. При цьому необхідно наголосити, що йдеться саме про тенденцію, а не про «аксіому», що зумовлюється, між іншим, і не тотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, невписуванням багатоманітності реальних населених пунктів у «ідеальну» дихотомію «село-місто».

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов'язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. В цьому контексті вельми показовим є наголошення О. П. Реєнтом на наступних основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно із Олександром Петровичем, у пролетаріату формується: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на противагу індивідуалістської, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними [17, с. 148].

Звернемо увагу, що перелічені О. П. Реєнтом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні «в чистому виді».

Те, що в реаліях модернізації на півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак а часто й відсутність засобів безпеки тощо), заробітна платня – часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялась від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови – жалюгідними створювало сприятливий ґрунт для вини-

кнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання «цивілізувати» відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вельми показово, що опис проявів протесту промислових робітників саме Південної України склав майже половину випадків, описаних у підрозділі «Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів» монографії О. П. Реєнта [17, с. 149–173]. І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими регіонами України, що напряму було пов'язане і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п'яти-річчя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях [17, с. 170].

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначились світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з наважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О. П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де цей період відмічений потужними соціальними конфліктами, на що фактично в унісон звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Теодора Фридгата «Юзівка та революція» [5].

Гіроакі Куромія, описуючи події другої половини XIX – початку XX ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту [11, с. 87].

Лінднер Райнер пише, що соціальні перекося, які постійно супроводжували індустріалізацію «Півдня Росії», в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насиллям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії [16, с. 77].

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим «ідеальним» характеристикам, які, за формулюванням О. П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього ряд дослідників вбачає саме у характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема, Гіроакі Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що робітників, особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв'язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала адміністрація, просто переходили на іншу шахту.

При цьому Гіроакі Куромія погоджується із висновками Теодора Фридгата про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які «застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії» [11, с. 84–85].

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічного та міжконфесійного забарвлення. З цього приводу авторами книги «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...» зроблено наступне спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв'язку із невизначеністю статусів населених пунктів: «Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах (!) інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять» [23, с. 35].

Українською важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С. І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями [20, с. 308].

При такій широті розуміння суспільного руху сам Сергій Іванович дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії «Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття» [19]. В контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають наступні висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків українського національної освіти і науки його першими представниками стали приїжджі київські студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850-1860-х рр. головною формою діяльності українських народолюбців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне легуче «ходіння в народ», у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губернському місті, з'явилися перші українські народолюбці, які постійно перебували тут у службових справах; а у 1870-1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими, але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я. П. Новицький). Вони «працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках і селах», як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут

діяли і представники загальноросійського народництва; але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав'язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина [9, с. 208] перетворилась на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму [19, с. 221–223].

Саме місто, а не село залишалось центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С. І. Світленком глави «Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття» фундаментальної «Історії міста Дніпропетровська» [9, с. 260–309].

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху в двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача «ходіння в народ» 1870-х рр. наочно засвідчило наявність доволі великої «ідеологічної прірви» між селом і містом.

Домінуюча роль міст (причому переважно Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О. В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама Олена Василівна, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: всі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали, перш за все, у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість. Звернемо увагу і на тезу автореферату О. В. Кульчицької, в якій також досить чітко проглядає усвідомлення значення міст у розгортанні партійної діяльності: «На межі XIX – XX ст. представники південної громадськості надавали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов'язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами» [10, с. 12]. Заслугує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на «значно ви-

щу політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями Півдня України». Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про «всі місцевості» південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про «значно вищу політизацію» Одеси. Хоча в ряді аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема, саме вона наприкінці періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації [14, с. 38], і у заключній частині монографії [15, с. 182–188] класика радянської історіографії революційного руху на півдні України З. В. Першиної. Не менш показово, що хоча Заїра Валентинівна і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може служити підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що не варто абсолютизувати значення політичної складової життя південноукраїнських міст. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є фрагмент спогадів херсонця Й. Н. Векслера: «Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались» [7, с. 515].

Аби визначити характер взаємозв'язку між офіційним статусом населеного пункту і ступенем активності в ньому суспільного руху варто звернутись, наряду із архівними і опублікованими джерелами, сучасною історіографією, і до матеріалів «Історії міст і сіл Української РСР». Адже з огляду на ідеологічні настанови авторської колективи та рідколегії її томів не оминали увагою ні навіть незначні прояви «класової боротьби», ні зародки політичної активності у кожному населеному пункті.

За нашими спостереженнями, мала місце тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалась за наступною шкалою: «губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка». Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювались, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення ряду міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема, мала місце підвищена активність у повітових портових містах.

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді [22, с. 20]. Разом із тим, наявність серед студентів і учнів певного відсотка вихідців із села,

так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати у сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д. З. Лях – предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, «були змішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так вплинуло, що він себе застрелив» [12, с. 104].

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіті, на розміщення земських установ у містах і на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості в земських структурах.

Важливою складовою суспільного життя Півдня було створення та діяльність тут громадських організацій, які в сучасній історіографії все частіше розглядаються як зародки «суспільства» (громадянського суспільства). В цьому контексті варто звернутись до праць Б. М. Миронова, Джозефа Бредлі, Лінднера Райнера.

Прагнучи довести свою провідну тезу щодо «нормальності» розвитку Російської імперії, Б. М. Миронов шукає в ньому ознаки громадянського суспільства «в повному смислі цього слова», тобто як структури, в якій людина, соціальні організації і держава утворюють стійку єдність на основі паритетних стосунків; у цій структурі громадський порядок базується не на страху і пануванні, а на внутрішній, раціонально мотивованій дисципліні, на соціальному компромісі, доцільності, взаємному інтересі; всі вірогідні і реальні конфлікти регулюються не насиллям можновладців, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядковується створеним нею законам [13, с. 290]. Зрозуміло, що при всьому бажанні імперські реалії фактично неможливо підвести під наведене формулювання, тож російський патріот Б. М. Миронов змушений писати, що громадянське суспільство в Російській імперії «проходило стадію становлення» і було «менш розвинутим», ніж у західноєвропейських країнах.

Шукаючи паростки громадянського суспільства в Російській імперії, Джозеф Бредлі бачає їх саме в створенні «публічної сфери» і «вільних асоціацій», які, попри їх «вільність», знаходились під амбівалентним пильним наглядом влади, яка, з одного боку, ставилась до цих «асоціацій» підозріло, а з іншого – сприяла створенню багатьох з них [3, с. 1094–1123].

Дещо під іншим кутом зору розглядає проблему Лінднер Райнер, який зауважує, що роботи, в яких досліджується процес формування сучасного міста як «інкубатора» громадського життя і розсадника «громадської ідентичності», засвідчили:

комунікація між «прототипами громадянського суспільства» в Російській імперії розгорталася в руслі існуючого співвідношення інтересів; ще в XVIII ст. сюди проникає поняття «суспільство», чие семантичне поле увібрало в себе категорію творення соціальної спільноти людей та нові організаційні форми добровільного об'єднання людей; саме поняття «суспільство» мало на увазі асоціацію на добровільних, професійних, ідейних засадах або ж для дружнього спілкування. У останній третині XIX – на початку XX ст. громадськість, що народжувалася, була феноменом, обмеженим здебільшого міським суспільством, і означала добровільну комунікативну діяльність індивідів з метою реалізації інтересів і презентації внутрішньої ціннісної позиції [16, с. 24–25].

При всьому різноманітті підходів до типологізації чисельних організаційних форм добровільного об'єднання людей, або громадських організацій, представлених на півдні України в цікавий нам період, О. В. Кульчицька звернула увагу на благодійні та фізкультурно-спортивні товариства, культурно-освітні організації.

На жаль, Ольга Василівна не формулює висновків щодо репрезентативності благодійних товариств у міській і сільській місцевості; разом із тим, наведений нею фактаж щодо мережі громадських організацій, які опікувались соціальними проблемами, пов'язаними з безробіттям, безпритульністю, жебрацтвом засвідчує, що відповідні благодійні товариства в абсолютній більшості випадків створювались саме в містах, хоча діяльність ряду з них і поширювалась на сільську місцевість. У той же час благодійні товариства, розташовані у містах, великою мірою мали справу саме із мігрантами з сільської місцевості, які і складали великий відсоток міських нужденних, що потребували допомоги. Вельми важливо, що хронологічно збільшення напливу мігрантів до конкретних південноукраїнських міст і відкриття у цих же населених пунктах благодійних товариств досить чітко корелюється. Констатуючи факт, що загальним явищем південноукраїнських міст стала наявність в них безпритульних дітей, О. В. Кульчицька наводить дані щодо діяльності цілого ряду благодійних товариств Одеси, Херсона, інших міст, які опікувались утриманням дитячих притулків. Зазначаючи, що серед прибулих до міст у пошуках роботи було чимало тих, хто не мав навіть де переночувати, автор пише про ряд громадських організацій (на кшталт «Товариства по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень в Миколаєві») [1, арк. 1–3], покликаних надавати допомогу саме цій stratі населення. Специфікою Південної України була наявність тут чисельних національних благодійних організацій [10, с. 47–70]. І хоча відповідні національності були представлені у міській і в сільській місцевості, їх організації базувались, як правило, саме у містах.

З огляду на розташування середніх та вищих навчальних закладів, міську специфіку мали добродійні

об'єднання допомоги учням і студентам, що діяли на півдні України.

Як свідчать матеріали монографії Ю. І. Гузенка, міським явищем на півдні України були і товариства взаємодопомоги, медичні благодійні товариства та філантропічні спілки за конфесійною приналежністю [8, с. 232].

Згідно з даними «Новоросійського календаря на 1867 рік», більшість благодійних і богоугодних закладів Південної України були зосереджені саме в Херсонській губернії, причому майже всі – безпосередньо в Одесі. В наступні роки мережа розширилась, хоча продовжувала охоплювати майже виключно міста і Одеса залишалась беззаперечним лідером як за чисельністю, так і за розмаїттям спрямування представлених у ній благодійних товариств [2, арк. 52].

Спостереження, зроблені стосовно благодійних товариств, багато в чому справедливі і щодо розгортання в регіоні мережі культурно-освітніх організацій (хоча у випадку з рядом музичних та ін. культурних товариств не простежується така чітка взаємозалежність зростання активності громадських організацій і динаміки напливу до міст мігрантів). Центрами діяльності цих організацій в Херсонській губернії стали Одеса, Херсон і Миколаїв.

Великі міста стали основними центрами, де діяли фізкультурно-спортивні товариства. На відміну від об'єднань благодійних і більшості культурно-освітніх, фізкультурно-спортивні спрямовували діяльність переважно на задоволення потреб не міських «низів», а елітних страт.

Важливо, що ініціатива щодо створення більшості благодійних та фізкультурно-спортивних товариств, культурно-освітніх організацій виходила не від державних установ, хоча в багатьох випадках влада і сприяла розгортанню їхньої діяльності. В цьому ж ключі можна розцінювати і зміни законодавства, що передбачали деяке спрощення процедури заснування товариств. До того ж, для більшості великих адміністративних центрів Півдня було справедливе спостереження, зроблене стосовно Катеринослава: благодійні товариства тут створювались за безпосередньої участі не тільки дворянства і купецтва, а і місцевих можновладців, які очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх дружин [9, с. 251].

Між іншим, як прояв сприяння влади формуванню підконтрольних громадських організацій можна розцінювати події навколо виникнення деяких праобразів профспілок у регіоні. Такою був, зокрема, «Союз матросів і кочегарів», створений в Одесі у 1903 р. зубатовцями при активній підтримці влади і поліції. Як зауважує О. Б. Шляхов, цей

Союз, що декларував як мету «покращення побуту» моряків, став помітним чинником у поширенні ідей «поліцейського соціалізму» в цивільному флоті Чорного і Азовського морів, хоча питома вага охоплених ним судноробітників і складала лише близько 1,5 % від загальної кількості нижчого плава складу команд; невдовзі Союз втратив навіть ці позиції, що, на думку Шляхова, пояснювалось не стільки пропагандою з боку РСДРП, як наголошувала радянська історіографія, скільки тим, що «царизм, свідомо уникаючи дійсного розв'язання робітничого питання..., обмежувалася в той час створенням робітничих організацій під поліцейським наглядом, тобто лише певного сурогату профспілок» [24, с. 219–220].

Таким чином, громадські організації Півдня можуть розглядатись як складова «місцевої громадськості» в тому сенсі, що вкладають у це поняття Лунц Гефнер і Гвідо Гауссманн (спілкування з яким, між іншим, і спонукало нас розглянути громадські організації як паростки громадянського суспільства): «сфера суспільної самоорганізації у просторі між державою і сім'єю», «середовище формування практичних підходів і механізмів осуспільнення та залучення до загальногромадського життя різних соціальних формацій, самоорганізований ансамбль потойбіч станових і класових розмежувань» [16, с. 25–26]. Розміщення ж громадських організацій у містах є свідченням того, що «місцева громадськість» у процесі модернізації набула розвитку головним чином у міській, але не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалась замкненою виключно на інтереси міських мешканців.

Громадські організації створювались з різних мотивів; утім, якими б не були цілі виникнення, чи не всім «вільним асоціаціям» доводилось так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик пов'язаний з феноменом виникнення «мігрантських міст», намагались кожне в силу своєї специфіки «цивілізувати» урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялись не лише у населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, «економічними функціями», чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення. Перспективи ж подальших студій у зазначеному напрямку полягають у створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 1, спр. 67: Клопотання голови розпорядчого комітету про влаштування нічліжних будинків і дешевих їдалень в м. Миколаєві. – Арк. 1–3.
2. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2305: Звіти благодійних товариств 1897 р. – Арк. 52.
3. Bradley, Joseph. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia // American Historical Review. – October 2002. – Pp. 1094–1123.

4. Brower, Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. – Berkeley-Los Angeles-Oxford : University of California Press.
5. Friedgut, Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869-1924: Volume II. — Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – XXI+521 p.
6. Вебер А. Рост городов в 19-м столетии / Перевод с английского А. Н. Котельникова. – СПб. : Изд. Е. Д. Кусковой, 1903. – 265 с.
7. Векслер Н. Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006.
8. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія. – Миколаїв : Вид-во «Іліон», 2006. – 232 с.
9. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
10. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с.
11. Куромія, Гроаки. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв ; Передм. Г. Немирі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
12. Лях Д. З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / упорядники : А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006.
13. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп. – Т. II. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.
14. Першина З. В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении) : Автореф. дис... д.и.н. 07.00.02 / Киевский ордена Ленина государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1977. – 38 с.
15. Першина З. В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих») : [монография]. – Киев-Одесса : Вища школа, 1975. – 248 с.
16. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / [за ред. О. М. Доніка]. – Київ-Донецьк : ТОВ «ВПП «Промінь», 2008. – 496 с.
17. Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) : [монографія] / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.
18. Рынзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – М. : Наука, 1983. – 271 с.
19. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття : [монографія]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
20. Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / [голов. ред. В. Смолий ; відповід. ред. І. Колесник]. – Вип. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч. 1. – С. 307–316.
21. Сенявский А. С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А. С. Сенявский ; Ин-т рос. истории. – М. : Наука, 2003. – 286 с.
22. Тарасов А. В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст. : Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2008. – 20 с.
23. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.): Історичні нариси. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
24. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : Монографія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 366 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© В. М. Константинова, 2010

Стаття надійшла до редакції 16.09.2010